

Opgave 1 Johnny Cash

Beroemde artiesten hebben vaak een turbulent leven. Het lijkt alsof hun drukke leven hen overkomt, in plaats van dat zij daar uit vrije wil voor kiezen. Wat voor 'gewone' mensen vreemd is, wordt normaal in de kringen van beroemde mensen, zoals volgeboekte tournees waarbij drugs en seks gemakkelijk verkrijgbaar zijn.

Het leven van de countryzanger Johnny Cash (1932-2003) is hier een voorbeeld van. Johnny Cash werd geboren in Arkansas. Omdat zijn ouders erg arm waren, werkte Johnny als vijfjarig jongetje al samen met zijn familie op de katoenvelden. Johnny maakte op jonge leeftijd kennis met muziek: werken gebeurde altijd zingend, en 's avonds speelde zijn moeder gitaar en zong ze liedjes met het hele gezin op de veranda. Ook luisterde Johnny in zijn eentje naar liedjes op de radio. Hij heeft later in interviews gezegd dat hij met veel liefde aan die herinneringen terugdacht. Minder fijne herinneringen had hij aan zijn vader, die regelmatig dronken was.

Een gebeurtenis die Johnny's leven zou tekenen, was de dood van zijn oudere broer Jack. Johnny en Jack werkten samen, maar op een zaterdag ging Johnny vissen waardoor Jack alleen aan het werk was. Jack kreeg die dag een ongeluk met een cirkelzaag en overleefde dit ongeluk niet. Johnny voelde zich zijn leven lang schuldig over de dood van zijn broer.

Dit schuldgevoel en het gegeven dat hij altijd aan zichzelf twijfelde, kleurden zijn leven en vormen de thema's in zijn eerste liedjes. Toen Cash eenmaal doorbrak en langzaam beroemd begon te worden, kreeg hij een druk tourschema. Drugs waren voor hem gemakkelijk te verkrijgen en door zijn schuldgevoel, volgeboekte tours en zijn zelftwijfel, raakte hij daaraan verslaafd.

- 3p 1 Wat maakt het moeilijk om vast te stellen dat Johnny Cash uit vrije wil aan drugs is begonnen?

Beargumenteer je antwoord aan de hand van bovenstaande inleiding en met behulp van de begrippen 'stoornis', 'verleiding' en 'bewuste keuze'.

Het leven van Johnny Cash is in 'Walk the line' verfilmd. In die film wordt een aantal keer duidelijk gemaakt dat Cash niet zelf kiest, maar dat dingen hem vooral overkomen. In één scene probeert hij het bandlid June Carter te zoenen, maar zij wijst hem af. Cash verontschuldigt zich door te zeggen "dat het gewoon gebeurde". Carter wijst hem vervolgens terecht door op te merken dat hij dat argument wel erg vaak gebruikt. Zij zegt:

tekst 1

"Je draagt zwarte kleren, omdat je geen andere kleren kunt vinden? Je kwam aan je sound, omdat je niet beter kon spelen? En je probeerde me te kussen, omdat het gewoon gebeurde? Je moet eens ergens verantwoordelijkheid voor nemen."

bron: *Walk the line*, 2005

Carter lijkt in deze uitspraak verantwoordelijkheid en vrije wil als synoniemen te gebruiken. 'Gewoon gebeuren' mag volgens haar niet de oorzaak zijn van de kus van Cash.

De filosoof Immanuel Kant zou het met haar eens zijn. Aan de grondslag van het handelen van mensen ligt immers hun intelligibele karakter, zo stelt hij.

- 2p 2 Beargumenteer dat Carter zich in haar opvatting over verantwoordelijkheid kan beroepen op Kants notie van het intelligibele karakter van de mens. Leg vervolgens uit waarom vrije wil een noodzakelijke voorwaarde is voor verantwoordelijkheid.

Ook de filosoof John Martin Fischer zou net als June Carter de nadruk leggen op de verantwoordelijkheid van Johnny Cash. Die verantwoordelijkheid ligt volgens Fischer in het gegeven dat Cash besturingscontrole over zijn lichaam heeft.

- 3p 3 Leg met behulp van tekst 1 uit dat June Carter erop aandringt dat Johnny Cash de mogelijkheid tot zijn besturingscontrole onder ogen ziet. Leg uit waarin besturingscontrole verschilt van enerzijds totale controle en anderzijds van regulatieve controle.

Cash' idee dat dingen je eerder overkomen dan dat je er zelf voor kiest, blijkt ook uit zijn grote compassie met gedetineerden. Cash was zelf een aantal keren in contact gekomen met justitie voor kleine vergrijpen. Hij trad regelmatig op in gevangenissen (San Quentin en Folsom Prison) en besprak in 1972 met Richard Nixon, de toenmalige president van de VS, de mogelijkheden om het gevangenisstelsel te hervormen.

Cash' medeleven blijkt ook uit de hit 'San Quentin' over een gedetineerde die reflecteert op zijn gevangenschap in de gevangenis van San Quentin:

tekst 2

San Quentin, what good do you think you do?
Do you think I'll be different when you're through?
You bent my heart and mind and you may my soul,
And your stone walls turn my blood a little cold.

Vertaling:

San Quentin, waar denk je dat je goed voor bent?
Denk je dat ik veranderd zal zijn als je achter me ligt?
Je brak mijn hart en geest en straks ook nog mijn ziel,
En door je stenen muren is mijn bloed verkild.

bron: Johnny Cash, album: At San Quentin, 1969

Strafvervolgning wordt door (middel van) vier redenen gerechtvaardigd, maar de gedetineerde die door Cash in San Quentin wordt opgevoerd, is juist erg negatief over zijn gevangenschap.

In tekst 2 bekritiseert Cash vooral één reden om mensen straffen.

- 2p 4 Welke van de vier redenen wordt in tekst 2 door Cash bekritiseerd?
Beargumenteer je antwoord met behulp van tekst 2.

Cash' kritiek op het gevangenisstelsel sluit aan bij de opvattingen van de harde incompatibilist Derk Pereboom.

Pereboom bepleit in de tekst 'Leven zonder vrije wil' een andere manier om naar misdadigers te kijken. Zowel Cash als Pereboom pleiten voor een andere manier om veroordeelden te straffen.

- 3p 5 Leg uit waarom Cash het harde incompatibilisme van Pereboom een aantrekkelijke theorie zou hebben kunnen vinden.
Beargumenteer je antwoord met behulp van het voorbeeld van de gedetineerde uit tekst 2.
Geef in je argumentatie de definitie van het harde incompatibilisme.

Wat ook bijdraagt aan het idee dat Cash geen keuzes maakt, maar dat dingen hem overkomen, is het gevoel van lotsbestemming dat soms uit zijn liedjes spreekt. Een goed voorbeeld hiervan is het nummer 'A Boy Named Sue', over een jongen wiens vader geen rol speelt bij zijn opvoeding, maar die uiteindelijk toch een beslissende factor in het leven van de jongen geweest blijkt te zijn:

tekst 3

A Boy Named Sue

My daddy left home when I was three
And he didn't leave much to ma and me
Just this old guitar and an empty bottle of booze.
Now, I don't blame him cause he run and hid
But the meanest thing that he ever did
Was before he left, he went and named me "Sue."

Well, he must o' thought that is quite a joke
And it got a lot of laughs from a' lots of folk,
It seems I had to fight my whole life through.
Some gal would giggle and I'd get red
And some guy'd laugh and I'd bust his head,
I tell ya, life ain't easy for a boy named "Sue."

bron: Johnny Cash, album: At San Quentin, 1969

Sue wordt steeds gepest met zijn naam, omdat die naam doorgaans alleen voor meisjes wordt gebruikt. Maar juist door het pesten wordt hij snel sluw en sterk. Hij zweert dat hij zijn vader zal vermoorden als hij hem vindt, omdat zijn vader hem Sue genoemd heeft.

Na lang zoeken vindt Sue zijn vader in een bar, hij stelt zichzelf voor en zegt vervolgens dat hij hem gaat vermoorden. Ze vechten en zijn vader blijkt onverwacht sterk, maar Sue wint toch en als hij klaar staat om zijn vader dood te schieten, heeft zijn vader nog een laatste opmerking:

tekst 4

And he said: "Son, this world is rough
And if a man's gonna make it, he's gotta be tough
And I knew I wouldn't be there to help ya along.
So I give ya that name and I said goodbye
I knew you'd have to get tough or die
And it's that name that helped to make you strong."

bron: Johnny Cash, album: At San Quentin, 1969

Zijn vader zegt dat Sue hem eigenlijk moet bedanken voordat hij hem vermoordt, omdat Sue dankzij zijn naam sterk is geworden. Sue vermoordt zijn vader niet, maar omhelst hem en noemt hem voor het eerst vader. Hij verlaat de bar met 'a different point of view'.

De filosoof Harry Frankfurt voert een gedachte-experiment over dokter Black op om het idee van de vrije wil te verenigen met het idee dat er geen alternatieve mogelijkheden bestaan. Aangenomen dat Sue wil blijven leven, heeft hij alleen maar de keuze om hard, sluw en sterk te worden.

De vader van Sue en dokter Black lijken op elkaar, omdat ze er beiden voor proberen te zorgen dat er geen alternatieve mogelijkheden bestaan.

- 4p **6** Noem twee redenen waarom de overeenkomst tussen de vader van Sue en dokter Black niet op gaat.

Beargumenteer dat Sue volgens Frankfurt wel een vrije wil kan hebben, ondanks het feit dat hij geen alternatieve mogelijkheden heeft.

Geef vervolgens een kritiekpunt op dit idee van Frankfurt.

Opgave 2 Leven vanuit vrije wil

Wanneer de vrije wil wordt opgevat als zelfverwerkelijking, kan een handeling uit vrije wil worden begrepen als een handeling waarin tot uiting komt wat je zelf belangrijk vindt.

Vrije wil als zelfverwerkelijking is ook een centraal thema binnen hedendaagse spirituele stromingen. Frans Jespers, godsdienstwetenschapper aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, stelde in 2009 de bundel 'Nieuwe religiositeit in Nederland' samen. Daarin bespreekt hij nieuwe spirituele bewegingen zoals de 'Avatar-training'. Wat hem betreft is deze beweging erg optimistisch over de vrije wil. Jespers vreest dan ook dat het huidige hersenwetenschappelijke onderzoek wel eens tot schokkende resultaten zou kunnen leiden voor aanhangers van deze spirituele beweging.

Een voorbeeld van het optimisme over de vrije wil in de Avatar-training komt tot uitdrukking in een krantenartikel uit Trouw. Hierin komt de overtuiging van Avatar-aanhangers naar voren dat je jezelf volledig naar eigen inzicht kunt verwerkelijken:

tekst 5

"Leven vanuit vrije wil." In kapitalen staan die woorden boven een advertentie in een landelijk dagblad. Het blijkt te gaan om een 'bewustzijnstraining' van negen dagen, Avatar geheten [...]: "Laat wat je bent niet in de weg staan van wat je zou kunnen worden".

Bij de advertentie staat een telefoonnummer. Marijke Schoenmakers, één van de Avatar-trainers in Nederland, neemt op. Enthousiast legt ze uit wat de cursus behelst. "Met ervaringsgerichte oefeningen onderzoek je welke gedachten je over jezelf hebt. Je zult ontdekken dat je je op veel gebieden slachtoffer voelt. Maar het maakt niet uit wat je allemaal hebt meegemaakt of waarmee je bent geboren. Je kunt veranderen, die kracht zit in je."

Vanuit die kracht leren de cursisten 'hun bewustzijn af te stemmen' op wat ze echt willen bereiken, zegt Schoenmakers. "Gevoelens van machteloosheid die je diep in jezelf hebt weggeborgen, ga je weer doorvoelen, zonder oordeel, en dan loslaten. Zo krijg je weer het gevoel bewust in controle te zijn over je leven." In de laatste fase van de cursus ben je zo in staat om 'de werkelijkheid van je voorkeur te creëren'.

De werkelijkheid van je voorkeur? "Yes", zegt Schoenmakers. "Als je bij je kern uitkomt, je pure zijn, dan hoef je niet meer slaafs te reageren op omstandigheden, maar kun je actief gaan creëren. Stel dat je een nieuwe partner wilt. Dan zeg je: binnen een half jaar kom ik de liefde van mijn leven tegen. En dat zal dan ook gebeuren."

bron: Wilfred van de Poll, Spirituelen doen niet zo aan vrije wil, Trouw, 11 dec. 2010

De existentialistische filosoof Jean-Paul Sartre stelde dat de mens niets anders is dan wat hij van zichzelf maakt.

- 3p 7 Geef een overeenkomst en een verschil aan tussen de bovenstaande opvatting over vrijheid als zelfverwerkelijking volgens de Avatar-training en de opvatting hierover van Sartre.

Beargumenteer je antwoord aan de hand van een uitleg van Sartres uitspraak dat de mens niets anders is dan wat hij van zichzelf maakt.

Net als de Avatar-trainer uit tekst 5 meent filosoof John Stuart Mill dat een vrije en spontane individuele ontplooiing de eerste voorwaarde is voor persoonlijk en maatschappelijk welzijn en geluk. Daarom moet men volgens Mill ook actief betrokken zijn op de vorming van het eigen karakter.

- 3p 8 Beargumenteer welke opvatting van Mill over zelfverwerkelijking als ondersteuning kan dienen van de Avatar-training, zoals beschreven in tekst 5. Leg daarbij uit waarom de mens volgens Mill eerder te vergelijken is met een boom dan met een robot en geef aan wat Mill onder 'karakter' verstaat.

Volgens Schoenmakers kun je, door tegen jezelf te zeggen dat je binnen een half jaar de liefde van je leven tegenkomt, er voor zorgen dat dit ook gebeurt. Je kunt, in de woorden van de Avatar-trainer, "dat wat je bent niet meer in de weg laten staan van wat je zou kunnen worden".

- 4p 9 Is er in dit geval sprake van zelfverwerkelijking? Beargumenteer je antwoord op basis van de vier aspecten van zelfverwerkelijking.

Volgens de eerder genoemde godsdienstwetenschapper Jespers is de Avatar-training niet representatief voor het brede scala aan nieuwe spirituele bewegingen. In allerlei andere vormen van nieuwe spiritualiteit speelt de vrije wil volgens hem een veel minder dominante rol en leeft juist het geloof in voorbestemming sterk.

Jespers schrijft hierover: "Het wereldbeeld is holistisch. De mens is deel van een groter geheel en heeft als nietig wezen rekening te houden met geesten, goden en natuurkrachten."

Andere voorbeelden van de relativering van de vrije wil zijn ook te vinden in hedendaagse vormen van boeddhisme. Over de boeddhistische leraar Thich Nhat Hanh die in Zuid-Frankrijk een eigen meditatiecentrum heeft opgericht, wordt geschreven:

tekst 6

Thich Nhat Hanh stelt dat alles met alles is verbonden. "Zijn is inter-zijn", luidt zijn adagium. Maar als dat zo is, wat houdt vrije wil dan nog in? Als alles deel heeft aan hetzelfde, ontvangt het ene deel wat het andere deel geeft. Een individueel doel nastreven is onmogelijk. De wil is een illusie, iets van het ego, dat je moet loslaten.

bron: Wilfred van de Poll, Spirituelen doen niet zo aan vrije wil, Trouw, 11 dec. 2010

Navolgers van Thich Nhat Hanh stellen dat het al dan niet hebben van een vrije wil niet bepaalt wat spiritueel van waarde is. “Wat is ons antwoord op het leven? Leven we werkelijk wat op ons pad komt?”, zijn de vragen die voor hen relevant zijn. En waar het voor hen dan werkelijk op aankomt is: acceptatie en overgave. De Canadese filosoof Charles Taylor is van mening dat je natuurlijke aard en dat wat je belangrijk vindt voor jezelf en in het leven, niet los kunnen bestaan van de interpretatie en beschrijving die je daar zelf van geeft.

Volgens Taylor is zo'n zelfinterpretatie mede afhankelijk van taal en cultuur.

- 2p **10** Beargumenteer aan de hand van de genoemde termen ‘acceptatie’ en ‘overgave’ waarom Taylor stelt dat bij het maken van keuzes kritische zelfinterpretatie mede afhankelijk is van taal en cultuur.

In tegenstelling tot Taylor denkt de Britse filosoof John Gray dat morele begrippen zoals ‘moed’, ‘eer’, ‘rechtvaardigheid’ en ‘gelijkheid’ – maar wellicht ook begrippen als ‘acceptatie’ en ‘overgave’ – helemaal geen instrumenten zijn waarmee we onszelf interpreteren. Volgens Gray, die zich daarbij beroept op modern psychologisch onderzoek, is zelfs het hele idee van zelfverwerkelijking een typisch westerse misvatting.

- 3p **11** Leg aan de hand van het mensbeeld van Gray uit welke drie aspecten van vrije wil – begrepen als zelfverwerkelijking – volgens hem verworpen moeten worden. Betrek hierbij ook de rol van modern psychologisch onderzoek naar de rationaliteit van keuzes.

Volgens de Britse filosoof David Hume kan ons verstand ons niet vertellen wat we moeten verlangen en wat niet. Door rationeel te denken kunnen we slechts beredeneren wat we moeten doen om een bepaald verlangen te bevredigen.

De Amerikaanse filosoof Harry Frankfurt reageert op de theorie van Hume aan de hand van zijn concept van de ‘onwillige verslaafde’.

De opvattingen van de Franse filosoof Jean-Paul Sartre vormen daarentegen weer een kritiek op dit concept van de ‘onwillige verslaafde’.

- 4p **12** Denk jij dat de mens in staat is tot zelfverwerkelijking? Beargumenteer je antwoord aan de hand van zowel tekst 5 als 6 en aan de hand van een uitleg van de opvattingen van zowel Hume, Frankfurt als Sartre over de rol van verlangens bij zelfverwerkelijking.

Opgave 3 Bewegen of bewogen worden

Met de opkomst van de moderne wetenschappen in de zestiende en zeventiende eeuw kwam er een einde aan het teleologische wereldbeeld dat sinds Aristoteles het denken binnen de filosofie had beheerst. Het nieuwe wereldbeeld wordt wel mechanistisch genoemd en zien we bijvoorbeeld terug in de volgende tekst van Spinoza:

tekst 7

Een steen wordt in beweging gezet door een externe oorzaak, die hem een zekere mate van energie geeft en hem laat voortbewegen nadat de externe impuls is gestopt. Deze voortgezette beweging van de steen is onontkoombaar, niet omdat ze noodzakelijk is, maar omdat ze wordt bepaald door de impuls van externe oorzaken; en wat voor de steen geldt, gaat ook op voor elk afzonderlijk ding, hoe complex het ook is en hoeveel mogelijkheden het ook heeft; elk ding wordt onontkoombaar bepaald door een externe oorzaak, zowel in het bestaan als in de beweging ervan, die volgens een nauwkeurige en vaststaande wet verloopt.

Stel u nu voor, als u wilt, dat de steen, terwijl hij in beweging is, weet en beseft dat hij alle mogelijke pogingen doet om in beweging te blijven. Deze steen, die zich er slechts van bewust is dat hij zich inspant en daar niet onverschillig tegenover staat, zal beslist denken dat hij vrij is en dat hij zijn beweging slechts stopt omdat hij dat wenst. Dat is de aard van de menselijke vrijheid, waarop alle mensen prat gaan en die slechts hieruit bestaat dat alle mensen zich bewust zijn van hun verlangens en niet weten door welke oorzaken die verlangens worden bepaald. Zo denkt een kind dat het hem vrijstaat naar melk te verlangen, en een getergde jongeman dat hij naar believen wraak kan nemen of kan vluchten als hij bang is. Een dronkaard denkt dat hij uit vrije wil zegt wat hij later liever zou hebben verzwegen. Evenzo denken krankzinnigen, praatzieke personen en talrijke soortgelijke mensen dat ze handelen op basis van een vrijwillig genomen beslissing en niet door aandriften worden bepaald. En aangezien dit vooroordeel alle mensen is aangeboren, bevrijden ze zich daar niet gemakkelijk van.

bron: Spinoza, Brief 62 (58) aan G.H. Schaller, okt. 1674; uit: Briefwisseling (1977).

Spinoza vergelijkt hier de vrijheid van de mens met de vrijheid van een steen: beide zijn lichamen die ruimte innemen en kunnen bewegen door een externe oorzaak. Bovendien stelt hij dat de mens er trots op is ("prat gaan") dat hij zichzelf kan bewegen: de mens denkt dus dat hij een vrije wil heeft. Volgens Spinoza is dit een misvatting: een aangeboren vooroordeel.

Door de mens te vergelijken met een steen, sluit hij aan bij wetenschappelijke ontwikkelingen van zijn tijd.

- 3p **13** Leg uit hoe Spinoza's opvatting over de vrije wil aansluit bij het mechanistische wereldbeeld.

Maak met behulp van een voorbeeld duidelijk wat het verschil is tussen het teleologische en het mechanistische wereldbeeld.

Ook Descartes, een tijdgenoot van Spinoza, was sterk beïnvloed door de wetenschappelijke ontwikkelingen van die tijd. Bij Descartes herkennen we dat zowel in zijn mechanistische kijk op de natuur als ook in zijn visie op de verhouding tussen lichaam en geest, die een andere is dan de visie van Spinoza.

- 2p **14** Leg uit hoe Descartes de vrije wil een plaats geeft in zijn mechanistische kijk op de natuur en tot welk probleem over de vrije wil deze opvatting leidt.

Volgens Descartes reageert een lichaam op objecten buiten het lichaam. Alle ledematen van het lichaam kunnen door zintuiglijke gewaarwording in beweging worden gebracht.

- 2p **15** Hoe kunnen volgens Descartes de ledematen van het lichaam door zintuiglijke waarneming in beweging worden gebracht?
Licht je antwoord toe op basis van het onderscheid dat Descartes maakt tussen verschillende soorten gewaarwordingen bij de mens.

Spinoza formuleerde al fundamentele kritiek op de standpunten van Descartes over de verhouding tussen lichaam en geest en wordt, mede vanwege deze kritiek, beschouwd als een monist.

- 4p **16** Welke verklaring geeft de identiteitstheorie voor het feit dat we met onze gedachten ons lichaam in beweging kunnen brengen?
Licht je antwoord toe en leg daarbij uit wat (substantie-)monisme inhoudt. Noem ook twee kritiekpunten op de identiteitstheorie.

Als de natuur een causaal gesloten domein is, dan kunnen bewegingen van een lichaam niet worden veroorzaakt door een geest buiten het domein. Daarmee moet het idee van een vrije wil als bewuste aansturing worden verworpen. Volgens de hedendaagse hersenonderzoeker Dick Swaab loopt het bewustzijn inderdaad achter de beslissingen van de hersenen aan. Hij beroept zich hierbij op een bekend experiment van Libet.

Twee jonge filosofen van de Universiteit van Utrecht schreven over de interpretatie van Swaab van het experiment van Libet het volgende:

tekst 8

Een van de zaken waarover Swaab een sterke mening verkondigt, is de vrije wil. Die bestaat volgens hem niet. Dat standpunt wordt, aldus Swaab, ondersteund door hersenonderzoek.

Volgens Swaab beschikken mensen niet over vrije wil omdat er in je hersenen en omgeving factoren zijn die bepalen wat je doet zonder dat je daar invloed op hebt. Libet bekeek wat er in het brein gebeurt als mensen in een experimentele situatie hun pols bewegen. Ongeveer een halve seconde vóór de beweging zag Libet verhoogde activiteit in een deel van het brein dat met motorische handelingen wordt geassocieerd. Die activiteit begon een fractie van een seconde voordat de proefpersonen aangaven zich bewust te zijn van de beslissing om hun pols te bewegen. Swaab concludeert dat de bewuste beslissing geen invloed had op het bewegen van de pols.

naar: Daan Evers en Niels van Miltenburg, 'Vrije wil meet je niet met een hersenscan', De Volkskrant, 15 september 2011

- Swaab gebruikt de resultaten van een experiment van Libet om het bestaan van de vrije wil als bewuste aansturing te ontkennen.
- 3p **17** Leg uit welke twee andere conclusies uit dit experiment van Libet getrokken kunnen worden.
Beargumenteer welke van deze twee conclusies je het meest overtuigend vindt.
- Net als Swaab baseert ook Daniel Dennett zich op modern neurologisch onderzoek. Dennett levert echter kritiek op de interpretaties van de experimenten van Libet. Zijn kritiek op Libet kan ook als kritiek op de visie van Descartes begrepen worden.
- 3p **18** Wat houdt de kritiek in van Dennett op de interpretaties van de experimenten van Libet?
Leg met behulp van het begrip 'homunculus' uit wat Dennetts kritiek is op de visie van Descartes.
Leg ook uit waarom volgens Dennett het experiment van Libet niet leidt tot de conclusie dat de vrije wil niet bestaat.
- In tegenstelling tot Swaab is er voor een filosoof als Hume wel vrijheid van handelen.
Toch zouden zowel Swaab als Hume zich kunnen beroepen op de argumentatie van Immanuel Kant voor zijn standpunt in het debat over de vrije wil.
- 2p **19** Leg uit dat in het debat over de vrije wil de opvatting van Kant zowel een ondersteuning kan bieden voor de opvatting van Hume dat de mens een vrije wil heeft, als voor de opvatting van Swaab dat bij de mens de vrije wil ontbreekt.